

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.12>

Zbigniew Nawrocki, *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Wydawnictwo Firma Fotograficzno-Wydawnicza Photo Studio WM, Toruń 2016, ss. 151, ISBN 978-83-941796-1-8.

Toruń został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO w 1997 r. To zaszczytne wyróżnienie wiązało się z dostrzeżeniem znaczenia miasta w okresie średniowiecza, a także wartości tkwiących w jego zachowanej strukturze urbanistyczno-architektonicznej. Mowa tu nie tylko o planie miasta, podziale bloków zabudowy czy budownictwie monumentalnym, ale przede wszystkim o domach mieszczzańskich, składających się na jeden z najlepiej zachowanych zespołów średniowiecznych tego typu w Europie Północnej¹.

Trzeba zaznaczyć, że domy miejskie o średniowiecznej metryce stanowią niezwykle złożony przedmiot badań, wymagający żmudnych kwerend źródłowych oraz szczegółowych badań architektonicznych. Te ostatnie pozwalają na dotarcie, wśród licznych przekształceń, do pierwotnej formy i układu dawnego domostwa. Warunkiem jest jednak pełny dostęp do zabytku, co nie zawsze jest również możliwe. Wyniki rozpoznania architektonicznego wspomagane muszą być badaniami historyków, historyków sztuki czy archeologów. Mimo tych trudności literatura przedmiotu dla miast polskich, jak i dalszych terenów południowego pobrzeża Bałtyku, jest w tym zakresie dość bogata².

Tym bardziej zaskakująca wydaje się sytuacja, że dopiero w 2016 r. ukazała się pierwsza książka ujmująca to zagadnienie w sposób monograficzny dla zespołu to-

¹ Marian ARSZYŃSKI, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Rocznik Toruński, t. 26: 1999, s. 22.

² Z ważniejszych monografii powstałych jedynie w ostatnich kilku latach zob. Małgorzata CHOROWSKA, Czesław LASOTA, *Kamienica mieszczkańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII-XVIII w.*, Wrocław 2013; Waldemar KOMOROWSKI, *Średniowieczne domy krakowskie. Kamienica, pałace miejskie i rezydencje kanonicze. Trwałość gotyckiego modelu w nowożytności*, Kraków 2014; Ewa BARYLEWSKA-SZYMAŃSKA, *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa-Gdańsk 2015. Z ważniejszych prac zbiorowych zob. *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. Maria SOŁTYSIK, Gdańsk 2004; *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Bogusław GEDIGA, Wrocław 2005. Tam też starsza literatura przedmiotu. Z pozycji obcojęzycznych związanych z miastami północnej Europy należy wspomnieć o wielotomowych seriach: „Das Deutsche Bürgerhaus” (w serii tej ukazała się praca Karla Haukego, poświęcona częściowo również zabudowie Torunia – Karl HAUKE, *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen*, Tübingen 1967) czy wydawnictwach stowarzyszenia „Arbeitskreis für Hausforschung”. Hans-Günther Griep jest natomiast autorem ogólnych monografii poświęconych kamienicy na terenie Niemiec oraz państw nadbałtyckich, zob. Hans Günther GRIEP, *Kleine Kunstgeschichte des Deutschen Bürgerhauses*, Darmstadt 1985; idem, *Das Bürgerhaus der baltischen Städte*, Husum 2009. Najważniejszą serią, nie tylko ze względu na materiał porównawczy w stosunku do Torunia, lecz także z powodu szerokiej, interdyscyplinarnej metody badań, jest wielotomowe wydawnictwo „Häuser und Höfe in Lübeck”. Omówienie serii zob. w: Roman CZAJA, *Nowa seria prac o domach i parcelach w dawnej Lubece*, Zapiski Historyczne, t. 62: 1997, z. 4, s. 133–142.

ruńskiego. Mowa tu o pracy Zbigniewa Nawrockiego pt. *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*. Autor, uznany badacz zabytków miasta, jest absolwentem Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Przez całe życie zawodowe związany z zabytkami Torunia, najpierw jako pracownik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, później zaś jako Miejski Konserwator Zabytków. Jest autorem największej liczby badań architektonicznych dla Starego Miasta w Toruniu. Prowadzi również nadzory konserwatorskie, mając rzeczywisty wpływ na zakres podejmowanych prac przy tym niezwykle cennym zespole.

Omawianą publikację Zbigniew Nawrocki w całości poświęcił tylko kamienicom mieszczańskim w okresie gotyku. Składa się ona ze 152 stron, podzielonych na wstęp poprzedzający główną część, czyli katalog 28 domów, dalej posłowie i spis niektórych publikacji autora. W dwóch uzasadnionych przypadkach omówiono zespoły kilku budynków zlokalizowanych na ul. Kopernika 15 i 17 oraz na ul. Szewskiej 15, 17, 19, 21. Na ostatniej stronie okładki, gdzie zaprezentowano sylwetkę autora, odnajdujemy informację, że publikacja ta „[...] ma charakter popularyzatorski, zawiera też elementy naukowe”.

Teksty poszczególnych rozdziałów i kart katalogowych są bogato ilustrowane kolorowymi zdjęciami oraz szeregiem rysunków poglądowych, inwentaryzacyjnych – głównie rzutów, przekrojów podłużnych, czasem elewacji. Bardzo obrazowe są również rekonstrukcje przestrzenne budynków z odjętymi ścianami, ukazujące podziały każdej kondygnacji w okresie gotyku.

Wprowadzenie, zawarte na 25 stronach, jest niejako podsumowaniem wiedzy na temat zabudowy, omówionej szczegółowo w części katalogowej. W jednym ciągu zaprezentowano pokrótce historię miasta z występującymi w średniowieczu technikami budowlanymi (s. 7–10). Autor słusznie zaczyna od omówienia najstarszej, drewnianej jeszcze zabudowy (s. 11–13), przechodząc następnie do układów przestrzenno-funkcjonalnych z podziałem na trakty i podstawowe elementy wielkiej sieni, tj. schody i kaptur kuchenny (s. 14–17). W dalszej części, dość niekonsekwentnie, wyodrębnione zostają podrozdziały poświęcone: schodom piwnicznym (s. 17), ogrzewaniu (s. 19–23), stropom (s. 24), sklepieniom (s. 24), umywalkom (s. 24), oknom (s. 25–26), fasadom (s. 26–27), przedprożom (s. 27–28), transportowi pionowemu (s. 28–29), wystrojowi malarskiemu (s. 30), wnękom szafkowym (s. 31).

W omówieniu tym odnaleźć można bardzo dużą liczbę nierzadko nieznanych i bardzo ciekawych informacji (np. na temat śladów w belkach po drewnianych kapturach kominów czy konstrukcji wierzchnich warstw pieców grzewczych). Jego lektura nasuwa jednak również pewne uwagi.

Rozpoczynając od omówienia najstarszej zabudowy drewnianej, autor nie przedstawił najlepiej zachowanych szkieletowych średniowiecznych domów toruńskich, przede wszystkim na ul. Wielkie Garbary 11 (Wielkie Garbary nr 7 oraz szkieletową konstrukcję domu na ul. Panny Marii 9 omówiono pobieżnie w katalogu)³. Wydaje się

³ Budynki na ul. Wielkie Garbary pochodzą z pierwszej połowy XIV w. Zob. Marek Gzyło, *Szkieletowy dom mieszczański z XV w. w Toruniu*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, z. 3: 1992, s. 271–291; Ulrich SCHAAF, „Dwie konstrukcje szkieletowe przy ul. Wielkie Garbary w Toruniu na tle konstrukcji szkieletowych Niemiec i Północnej Polski”, Toruń 1991 (praca ma-

również, że opisując zróżnicowanie układu gotyckiej zabudowy, należałoby uwzględnić podział na dwa podstawowe typy domów w układzie szczytowym i kalenicowym w stosunku do ulicy. One to bowiem determinują rozplanowanie poszczególnych wariantów z rozkładem pomieszczeń i ich komunikacją. Zbyt pobieżnie zaprezentowane zostały także poszczególne elementy, jak np. stropy⁴. Zabrakło informacji na temat więźb dachowych, które stają się coraz ważniejszym elementem badań z zakresu technik budowlanych, jak również w kontekście historii budowlanej poszczególnych zabytków⁵. W wielu wypadkach są one podstawą dokładnego datowania całego budynku, jak np. dla Domu Kopernika⁶. Całość rozważań wstępnych zaprezentowanych w książce niestety nie kończy żadne podsumowanie, nie otrzymujemy zatem obrazu, który wskazywałby, w jakim okresie dominowały poszczególne układy i formy domostw⁷.

Część katalogowa została zaprezentowana w układzie alfabetycznym. Na wstępie należy podkreślić, że w zdecydowanej większości oparto ją na dorobku własnym autora, który osobiście przeprowadził w tych budynkach analizy architektoniczne. Zatem zakres przeprowadzonych badań jest doprawdy imponujący. Karty ilustrują zdjęcia elewacji i wnętrz. Praktycznie wszystkie kamienice ukazane są rysunkowo w formie rekonstrukcji z okresu gotyckiego. Wiele z nich omówionych zostało po raz pierwszy. Bardzo ciekawie prezentują się wyniki dla budynków: ustawionej kalenicowo kamienicy na ul. Mostowej 4 (s. 73–77)⁸, zrekonstruowanego domostwa ze sklepieniem na Rynku Staromiejskim 20 (100–101)⁹ czy rozpoznawalnego w mieście, ale nie z okresu gotyckiego, Pałacu Dąbskich na ulicy Żeglarskiej 8 (s. 128–131).

gisterska napisana pod kierunkiem prof. Jana Tajchmana, mps w zbiorach Zakładu Konserwatorstwa UMK). Zob. również: Zbigniew NAWROCKI, *Zespół kamienic przy ul. Wielkie Garbary 7 w Toruniu*, [in:] *Zabytkowe kamienice toruńskie adaptowane dla potrzeb instytucji finansowych*, red. Jan TAJCHMAN, Toruń 1995, wkładka bez paginacji.

⁴ Krystyna KALINOWSKA, *Malowane stropy w kamienicach Torunia XVI–XVIII w.* (Studia z historii sztuki, t. 48), Warszawa 1995.

⁵ Jan TAJCHMAN, *Ze studiów nad więźbami storczykowymi Torunia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XIII, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 176, Toruń 1989, s. 191–206. W odniesieniu do architektury sakralnej zob. Ulrich SCHAAF, Maciej PRARAT, *Badania architektoniczne więźby nad nawą środkową kościoła Świętojańskiego oraz ich znaczenie dla historii budowlanej świątyni i średniowiecznego warsztatu ciesielskiego w Toruniu*, [in:] *Kościół Świętojański w Toruniu – nowe rozpoznanie*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2015, s. 125–155.

⁶ Jan TAJCHMAN, *Znaczenie wyników badań historyczno-architektonicznych dla projektów i realizacji konserwatorskich (na przykładach wybranych zabytków Torunia)*, [in:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. Marian ARSZYŃSKI, Maciej PRARAT, Ulrich SCHAAF, Bożena ZIMNOWODA-KRAJEWSKA, Toruń 2015, s. 416, przyp. 6.

⁷ Pierwszą próbę określenia układu, a przede wszystkim rozwoju elewacji domów toruńskich zaprezentował już w 1966 r. Eugeniusz Gąsiorowski. Zob. Eugeniusz GĄSIOROWSKI, *Toruńska kamienica mieszczańska*, Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, R. 1: 1966, s. 69–110.

⁸ Wyniki autor prezentował również w artykule: Zbigniew NAWROCKI, *Niektóre elementy kamienic toruńskich w świetle wyników badań architektonicznych*, [in:] *Badania architektoniczne*, s. 380–382.

⁹ Wyniki badań tego domu omówione zostały także w artykule Eweliny Nawrockiej, zob. Ewelina NAWROCKA, *Kamienica przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu. Analiza zabytkoznaw-*

Wielka szkoda, że autor w rysunkach wykorzystał jeden ton koloru czerwonego, którym ogólnie zaznaczył strukturę średniowieczną. Jak wiadomo, w tym czasie kamienice podlegały znacznym przekształceniom, które choć uwzględnione w tekście, zostają spłycone w formie rysunkowej do jednej fazy, jak np. dla Domu Kopernika¹⁰. Jedynie kilka kamienic ma rysunki obrazujące różne etapy funkcjonowania w samym gotyku, np. bardzo szczegółowo i precyzyjnie omówiono domostwo na ul. Żeglarskiej 13 (s. 136–145).

W tym szerokim doborze kamienic zabrakło kilku ważnych i ogólnodostępnych zabytków, jak choćby np. Kamienica pod Gwiazdą, której średniowieczny układ przestrzenny każdy turysta może dziś odczytać na ścianach i stropie wielkiej sieni¹¹.

Trzeba również wspomnieć o dostrzeżonych błędach merytorycznych. Brak odniesienia do nowszych badań poskutkowało nieścisłościami w datowaniu. Więźba Domu Kopernika (a z nią cała fasada) pochodzi z około 1370 r., nie zaś z pierwszego dwudziestolecia XV w. (s. 40)¹². Pewne pomyłki widoczne są również w rysunkach. W rzucie piwnicy kamienicy na ul. Łaziennej 22 (s. 67) schody szyi piwnicznej zaznaczono po stronie północnej. Ta lokalizacja ma metrykę współczesną, natomiast w średniowieczu znajdowały się po drugiej stronie, co zresztą widoczne jest (w formie świadka) na zamieszczonym zdjęciu piwnicy (s. 69). Nie do końca zgadza się wysokość zaznaczonego szczytu schodkowego w kamienicy południowej (s. 45) na ul. Mostowej 6. W przypadku zaś kamienicy północnej tego zespołu cała rekonstrukcja elewacji frontowej jest zupełnie błędna (s. 78)¹³. W rzucie piwnicy tego samego

cza budynku, [in:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. Juliusz RACZKOWSKI (Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu, t. 1), Toruń 2013, s. 143–160. Zob. również: Anna BYSTRON-KWIATKOWSKA, *Malarski wystrój wnętrza kamienic przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu*, [in:] *ibid.*, s. 160–168 oraz wcześniejsze wyniki badań architektonicznych i dendrochronologicznych, por. Robert PASZKOWSKI, „Toruń, kamienica Rynek Staromiejski 20. Dokumentacja konserwatorska”, t. 2: „Badania historyczne i architektoniczne”, Toruń 2008 (mps w zbiorach Zakładu Konserwatorstwa UMK); Aleksander KONIECZNY, „Toruń, kamienica Rynek Staromiejski 20. Ekspertyza dendrochronologiczna”, Toruń 2011 (mps w zbiorach Miejskiego Konserwatora Zabytków (dalej cyt. MKZ)).

¹⁰ We wcześniejszym opracowaniu Z. Nawrocki bardzo szczegółowo omawia rozwój domu w XIV w., zauważając np., że najstarszą częścią przyziemia jest ściana zachodnia. W rysunkowej rekonstrukcji niniejszej książki brakuje już tego zróżnicowania, zob. Zbigniew NAWROCKI, *Pięć kamienic mieszczańskich na ulicy Kopernika w Toruniu*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 30: 1985, z. 2, s. 198 nn.

¹¹ Jan TAJCHMAN, *Przemiany funkcjonalne toruńskiego domu mieszczańskiego w czasach nowożytnych*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 30: 1985, z. 2, s. 111–134; idem, *Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XXV, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 280, Toruń 1994, s. 189–217.

¹² Por. idem, *Toruńskie zabytki architektoniczne adaptowane na potrzeby Muzeum Okręgowego w Toruniu*, [in:] *Księga Pamiątkowa 150-lecia Muzeum Okręgowego w Toruniu 1861–2011*, red. Krzysztof MIKULSKI, Emanuel OKOŃ, Toruń 2011, s. 96 i przyp. 25; *Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przewodnik ilustrowany*, red. Emanuel OKOŃ, Warszawa 2015, s. 79.

¹³ Por. Ireneusz SŁAWIŃSKI, „Trzy budynki mieszkalne – Toruń, ul. Mostowa 6 – elewacja frontowa – badania architektoniczne”, Toruń 1971 (mps w zbiorach MKZ); Maciej PRARAT, Bo-

budynku, który zaznaczono jednym tonem koloru czerwonego¹⁴, umieszczono przy ścianie międzytraktowej schody prowadzące na parter. Lokalizacja ścian może na to wskazywać, ale przeprowadzone badania tego nie potwierdzają – brakuje tam jakichkolwiek materialnych śladów po komunikacji pionowej. Jest to zatem – być może i słuszne – ale tylko przypuszczenie¹⁵.

W publikacji nie umieszczono ogólnego planu z rozmieszczeniem budynków, co znacznie utrudnia lokalizację kamienic – zwłaszcza jeśli publikacja ma być przeznaczona dla turystów.

Kilka słów należy również poświęcić zastosowanemu aparatowi naukowemu, mając oczywiście na względzie popularnonaukowy charakter opracowania. W części wstępnej autor podaje jeden przypis dolny¹⁶, a w kartach katalogowych jedynie końcowe zestawienie dokumentacji dotyczących danej kamienicy, niestety nie zawsze pełne¹⁷. W zestawieniu końcowym „niektórych publikacji autora” zabrakło nawet jego własnych tekstów poświęconych kamienicom toruńskim¹⁸.

W miejscu tym konieczne wydaje się choć wymienić nazwiska badaczy, którzy zajmowali się tym zagadnieniem, a o których w omawianej książce niestety nie ma ani słowa. Na przełomie wieków byli to Johannes Heise, Conrad Steinbrecht czy Bernhard Schmid¹⁹.

żena ZIMNOWODA-KRAJEWSKA, Ulrich SCHAAF, „Badania architektoniczne zespołu kamienic na ul. Mostowej 6 w Toruniu”, Toruń 2015 (mps w zbiorach MKZ).

¹⁴ Przeprowadzone badania architektoniczne dla kamienicy północnej wykazały 11 faz i etapów z okresu gotyckiego, zob. M. PRARAT, B. ZIMNOWODA-KRAJEWSKA, U. SCHAAF, op.cit., kamienica C – rys. 12/23.

¹⁵ Przykładowo: już w rzucie kamienicy na ul. Królowej Jadwigi 9 słusznie schody zaznaczono przerywaną – domniemaną linią.

¹⁶ W części tej znajduje się jedyne odwołanie do pracy Krzysztofa Mikulskiego, poświęconej socjotopografii miasta od końca XIV do początku XVIII w. Autor nie wspomina natomiast o często wykorzystywanym przez badaczy architektury monumentalnym opracowaniu K. Mikulskiego poświęconym właścicielom i funkcji działek w obrębie Starego Miasta. Dokumentacja ta znajduje się w archiwum MKZ.

¹⁷ Przykładowo: kamienicę na ul. Piekary 4 omawiał również J. Tajchman, zob. Jan TAJCHMAN, *Gotycki spichrz przy ul. Piekary 4 w Toruniu i jego pierwotne formy*, Kwartalnik Urbanistyki i Architektury, t. 43: 1998, z. 1–2, s. 165–178. Dokumentację badań architektonicznych wykonał również zespół J. Tajchman i B. Zimnowoda-Krajewska, zob. „Spichrz przy ul. Piekary 4 w Toruniu. Skrócone badania architektoniczne”, oprac. Jan TAJCHMAN, Bożena ZIMNOWODA-KRAJEWSKA, Toruń 1998 (mps w zbiorach Zakładu Konserwatorstwa UMK).

¹⁸ Przykładowo: Zbigniew NAWROCKI, *Kamienica przy ul. Kopernika 15 w Toruniu*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 7: 1980, s. 37–62; idem, *Skomplikowane dzieje jednej z toruńskich kamienic*, Rocznik Toruński, t. 40: 2013, s. 203–233; idem, *Kilka nie od razu rozpoznanych elementów wyposażenia kamienic toruńskich*, [in:] *Stare i nowe*, s. 168–176; idem, *Zabytek, doktryna, efekt – dawniej i dziś na przykładzie Torunia*, [in:] *Wokół zagadnień estetyki zabytku po konserwacji i restauracji*, red. Elżbieta SZMIT-NAUD, Bogumiła J. ROUBA, Joanna ARSZYŃSKA, Warszawa–Toruń 2012, s. 549–574; idem, *Niektóre elementy*, s. 373–384.

¹⁹ Zob. Conrad STEINBRECHT, *Thorn im Mittelalter. Ein Beitrag zur Baukunst des Deutschen Ritterordens*, Berlin 1885; Johannes HEISE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 7: *Stadt Thorn*, Danzig 1889; Bernhard SCHMID, *Ein Thorner Bürgerhaus (Altstadt. Markt 22)*, Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 17: 1909, s. 63–71.

W okresie powojennym zaś głównie Eugeniusz Gąsiorowski²⁰, Marian Arszyński²¹, Jerzy Frycz²², Bohdan Rymaszewski²³ czy cytowany już kilkakrotnie Jan Tajchman²⁴. W 1995 r. odbyła się konferencja pt. „Od średniowiecznego domu szkieletowego do XIX-wiecznej kamienicy mieszkalnej w Toruniu”, która niestety nie zakończyła się wydawnictwem²⁵. W 2016 r. zaś po raz pierwszy zorganizowano sesję poświęconą w całości jednemu zespołowi budynków na ul. Mostowej 6, która była podsumowaniem trwającego rok projektu badawczego pt. „Wielomodułowe interdyscyplinarne badania nieniszczące obiektów architektury na przykładzie gotyckich kamienic mieszczańskich w Toruniu”.

Omawiana książka skłania zatem do kilku refleksji²⁶. Po pierwsze, badania nad domostwami mieszczańskimi prowadzone są w większości na bazie odkryć archeologicznych i źródeł pisanych, co spowodowane jest zniszczeniami drugiej wojny światowej (np. Gdańsk, Elbląg, Wrocław itd.). W Toruniu mamy zachowaną średniowieczną strukturę budowlaną. Wymienione metody mogą mieć zatem jedynie charakter pomocniczy. Nadrzędne zaś powinny być kompleksowe badania architektoniczne. Ko-

²⁰ E. GĄSIOROWSKI, *Toruńska kamienica*, s. 69–110. W późniejszym czasie autor ten przedstawił jeszcze studium poświęcone szczytom półkolistym, zob. idem, *Późnogotyckie szczyty o półkolistych zwieńczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [in:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, red. Janusz KRAWCZYK, Toruń 1999, s. 171–191.

²¹ Marian ARSZYŃSKI, *O problemach kolorystyki fasad*, Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, R. 1: 1966, s. 151–167; idem, *Kilka uwag na temat przydatności źródeł pisanych dla procesu badań architektonicznych domów mieszczańskich w Toruniu*, [in:] *Badania architektoniczne*, s. 215–227.

²² Jerzy FRYCZ, *Nowoodkryte dekoracje malarskie w spichrzu przy ul. Szczytnej 15 w Toruniu*, Biuletyn Historii Sztuki, R. 17: 1955, s. 275–276; idem, *Dom Kopernika w Toruniu*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1: 1964, z. 3, s. 134–150.

²³ Bohdan RYMASZEWSKI, *Problematyka konserwatorska toruńskich kamienic mieszczańskich*, Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, R. 1: 1966, s. 111–147; idem, *Refleksje o teorii oraz praktyce konserwatorskiej. Na wybranych przykładach, głównie spośród kamienic mieszczańskich*, [in:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński septuagenario dedicata*, red. Michał WOŹNIAK, Toruń 1999, s. 341–350. Na temat historii prac konserwatorskich kamienic toruńskich zob. również: Karolina ZIMNA-KAWECKA, „Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920–1939”, Toruń 2011 (praca doktorska, mps w zbiorach Zakładu Konserwatorstwa UMK).

²⁴ Jan TAJCHMAN, *Kamienica mieszczańska jako problem konserwatorski*, [in:] *Dzieło sztuki i zabytek. Materiały z XXV Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. Krzysztof NOWIŃSKI (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. 43), Warszawa 1976, s. 126; idem, *The Adaptation of a Burghers House in Toruń for a Workshop for the Conservation of Historic Monuments*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 12: 1967, z. 2, s. 71–80; zob. też przyp. 6, 11, 17.

²⁵ „Od średniowiecznego domu szkieletowego do XIX-wiecznej kamienicy mieszkalnej w Toruniu. Ogólnopolska Konferencja Konserwatorska. Streszczenie referatów, Toruń 26–27. IX. 1995”.

²⁶ Problem badań zabudowy Torunia poruszał już szczegółowo R. Czaja. Zob. Roman CZAJA, *Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO a badania nad przeszłością Torunia i Lubeki*, Rocznik Toruński, t. 27: 2000, s. 7–16.

nieczna wydaje się ich intensyfikacja w ramach projektów czysto naukowych²⁷, nie zaś przy okazji prowadzonych prac konserwatorskich, jak jest obecnie. Niezbędne (oraz oczywiste) jest również podejście interdyscyplinarne, a także uzupełnienie stanu badań o najnowsze, niepublikowane odkrycia. Po drugie, analiza nie może się skupiać jedynie na aspektach formalno-przestrzennych domów, ale musi sięgać od bloków i parcel przez zabudowę podwórza, tj. oficyn, spichrzy i bud, na aspekcie funkcjonowania i wyposażenia domostwa kończąc. Niezwykle ważne wydaje się także porównanie stanu rozpoznania domów toruńskich do zdecydowanie bardziej rozbudowanego i pogłębionego już stanu badań nad kamienicami w Polsce i Europie Północnej.

Omówiona w tej recenzji książka nie wyczerpuje tych potrzeb. Nie może być też bezkrytycznym źródłem na temat historii poszczególnych domostw. Jest jednak istotnym impulsem do dalszych szczegółowych badań oraz prac popularyzatorskich, których celem powinno być jak najszersze rozpoznanie i przedstawienie wszystkich wartości jednego z najważniejszych zespołów średniowiecznej zabudowy miast w Polsce.

Maciej Prarat (Toruń)

²⁷ W przygotowaniu jest właśnie monografia pt. „Grupa toruńskich kamienic z ul. Mostowej w świetle badań historyczno-architektonicznych” autorstwa Macieja Prarata, Bożeny Zimnowody-Krajewskiej oraz Ulricha Schaafa.

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.13>

Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia, red. Izabela Mazanowska, Tomasz Sylwiusz Ceran (Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN, t. 54), Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Gdańsku, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, ss. 324, nlb., ISBN 978-83-7629-952-5.

Omawiana praca stanowi zbiór studiów będący plonem konferencji naukowej, zorganizowanej 26 XI 2014 r. w Bydgoszczy przez tamtejszą delegaturę Instytutu Pamięci Narodowej, zatytułowanej „Samoobrona Niemiecka (der Volksdeutsche Selbstschutz) w okupowanej Polsce w 1939 r.”. Zgromadziła ona – w charakterze referentów – badaczy (i prokuratorów) z różnych ośrodków IPN, jak też historyków z uniwersytetów w Bydgoszczy, Gdańsku, Poznaniu i Toruniu oraz Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku i Muzeum Stutthof w Sztutowie. Była istotnym wydarzeniem naukowym w wymiarze ogólnopolskim, nie tylko przez wzgląd na zasięg działalności tytułowej organizacji, wykraczający poza ziemie wcielone do Rzeszy w następstwie wojny polsko-niemieckiej 1939 r., lecz przede wszystkim zważywszy na ważność przedstawionych w jej trakcie wyników badań dla historiografii ogólnokrajowej. Tym bardziej że problematyka poruszana na konferencji od dłuższego czasu zdaje się być poza głównym nurtem polskich badań nad dziejami drugiej wojny i okupacji,